

Сенченко Н. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та правосуддя
Чернігівського національного технологічного університету

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУТУ ОСІБ, СТОСОВНО ЯКИХ ПЕРЕДБАЧАЄТЬСЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ

CONCEPT AND FEATURES OF THE PROCEEDIAL STATUTE OF THE PERSONS WHICH ARE PROVIDED FOR THE APPLICATION OF PRIVILEGED MEASURES OF THE MEDICAL CHARACTER

Досліджено актуальну для сучасної правозастосовної практики та теорії кримінального процесу проблеми, пов'язаної з процесуальним статусом осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру.

Ключові слова: примусові заходи медичного характеру, процесуальний статус, судово-психіатрична експертиза, права та обов'язки.

Исследовано актуальные для современной правоприменительной практики теории уголовного процесса проблемы, связанные с процессуальным статусом лиц, которые берут участие в уголовном производстве по применению принудительных мер медицинского характера.

Ключевые слова: принудительные меры медицинского характера, процессуальный статус, судебно-психиатрическая экспертиза, права и обязанности.

The problem of the procedural status of persons involved in criminal proceedings concerning the use of compulsory measures of a medical nature is relevant for modern law enforcement practice and the theory of criminal process.

Key words: compulsory measures of medical character, procedural status, forensic psychiatric examination, rights and responsibilities.

Постановка проблеми. Застосування заходів примусу в будь-якому разі, зокрема медичного характеру, пов'язане з втручанням в особисте життя громадян, обмеженням свободи та недоторканості. Більшість наукових праць присвячена загальному дослідженню застосування примусових заходів медичного характеру, саме тому виникає необхідність у дослідженні особливостей процесуального статусу осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про застосування у кримінальному провадженні.

Особи, щодо яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру, мають особливий статус в певному кримінальному провадженні, що пов'язано з неосудністю (обмеженою осудністю), та потребують захисту прав та законних інтересів. Із метою недопущення порушень прав та свобод зазначеної категорії осіб необхідно детально дослідити поняття та особливості правового статусу осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про застосування в кримінальному провадженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання правового статусу осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про застосування у кримінальному провадженні, досліджували багато науковців, зокрема В.Ф. Гаєвий, В.А. Колесник, О.О. Кутафін, К.І. Козлова, А.В. Лап-

кін, О.В. Міщенко, Н.М. Сенченко, Л.С. Шаренко, М.Є. Шумило та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Більшість наукових праць присвячена лише загальним особливостям правового статусу осіб, а без уваги залишаються особливості процесуального статусу осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про застосування у кримінальному провадженні. Безпосередньо це питання залишається не вирішеним і потребує ретельного дослідження.

Мета статті. Головною метою статті є аналіз процесуального статусу осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про застосування у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Необхідно розкрити сутність поняття «правовий статус» та визначити його зміст. У науковій літературі не існує єдиного підходу до визначення поняття правового статусу особи. Насамперед необхідно зазначити, що науковці у своїх працях застосовують різні поняття «правовий статус», «правове становище», «правове положення», «процесуальне становище», «процесуальний статус» тощо. Ці поняття одні науковці вважають тотожними, інші ж – указують на наявність суттєвих відмінностей між ними. Так, Р.А. Ромашов вважає, що правовий статус – сукупність прав та обов'язків, які персоніфікують особу як учасника юридично значимих відносин, а правове становище – сукупність

факторів, що визначають місце особи в правотворчому і правореалізаційному процесі, що як складники вміщує правовий статус, а також зв'язки і взаємодію особи, що характеризують його розташування в механізмі правового регулювання [1, с. 3]. Такі ж погляди виражають і О.О. Кутафін та К.І. Козлова, які вважають те, що правовий статус полягає у місці суб'єкта правового спілкування у суспільстві та державі та вміщує лише права, свободи та обов'язки такої особи. У цей аналіз необхідно включити й інші інститути: громадянство, правосуб'єктність, гарантії, відповідальність. Сукупність усіх цих інститутів, на їхню думку, й утворює комплексну правову категорію – правове становище суб'єкта [2, с. 20]. Отже, на думку багатьох науковців, поняття «правовий статус» та «правове становище» не можна ототожнювати, оскільки останнє поняття є ширшим за змістом та вміщує поняття «правовий статус».

Інша група науковців доводять, що ці поняття є абсолютно тотожними. Так, Ю.М. Тодика зазначає, що поняття «правовий статус» та «правове положення» ідентичні, а спроби розмежування виглядають штучними. Статус – це і є положення, стан кого-небудь або чого-небудь. Етимологічно і по суті вони збігаються» [3, с. 151]. Такої позиції дотримується і В.І. Новосьолов. На нашу думку, така позиція є правильною. Це підтверджується тим, що за своїм значенням поняття «статус», «положення» та «становище» є тотожними. Однаковими ці слова за значенням є і в англійській мові. Латинське слово «status» (у перекладі означає положення, стан кого-небудь або чого-небудь, а також становище) розуміється як загальне становище окремої особи (особистості) в суспільстві, сукупність усіх (або частини) її юридичних прав та обов'язків [4, с. 300]. Також необхідно зазначити, що найбільш уживаним у науковій юридичній літературі є поняття «правовий статус».

Також серед науковців не має єдиної точки зору і щодо того, які елементи входять до змісту поняття «правовий статус особи». Більшість науковців до цього поняття зараховують права, свободи та обов'язки особи. Проте інколи це поняття у юридичній літературі трактується дещо розширено. Так, поряд із правами та обов'язками деякими вченими включаються менші за обсягом категорії, такі як громадянство, гарантії, відповідальність громадянина перед державою та суспільством, конституційно закріплений принцип рівноправності громадян, правові гарантії та правова відповідальність за невиконання обов'язків, правоздатність тощо [5, с. 43]. На нашу думку, правовий статус особи вміщує її права, свободи та обов'язки.

У науці кримінального процесуального права вживається термін «процесуальний статус особи». Під процесуальним статусом необхідно розуміти права, свободи, обов'язки особи як учасника кримінального провадження, а також правові гарантії забезпечення. Процесуальний статус є різновидом правового. Саме тому, на нашу думку, розглядаючи права та обов'язки особи, щодо якої передбачається застосування або вирішується питання про засто-

сування примусових заходів медичного характеру, необхідно вживати поняття «процесуальний статус».

Процесуальний статус особи, щодо якої передбачається застосування або вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру, відрізняється від статусу підозрюваної або обвинуваченої особи. Відповідно до ч. 1 ст. 506 КПК України, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішувалося питання про застосування, користується правами підозрюваного та обвинуваченого в обсязі, який визначається характером розладу психічної діяльності чи психічного захворювання відповідно до висновку судово-психіатричної експертизи, а також здійснює їх через законного представника, захисника [6]. Обсяг прав таких осіб охоплюється положеннями п. 3 ч. 2 ст. 242 КПК України, відповідно до яких слідчий або прокурор зобов'язаний звернутися до експерта для проведення експертизи щодо визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності [6]. Відповідно до п. 7 Порядку проведення судово-психіатричної експертизи, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08.10.2001 р. № 397, предметом вказаного виду експертизи є визначення психічного стану осіб, щодо яких призначено експертизу, в певні проміжки часу і щодо певних обставин, що підлягають встановленню.

Права підозрюваних та обвинувачених осіб визначаються положеннями ч. 3, 4, 5, 6 ст. 42 КПК України. Обов'язки таких осіб закріплені у положенні ч. 7 ст. 42 КПК України. Слід наголосити на тому, що процесуальний статус особи, стосовно якої передбачається застосування ПЗМХ або вирішувалося питання про застосування, не ототожнюється зі статусом підозрюваного та звинуваченого. Це пояснюється тим, що неосудна особа не повідомляється про підозру, вона не може бути притягнута до кримінальної відповідальності (обвинувальний акт щодо неї не складається), оскільки не є суб'єктом злочину (ч.1 ст.18 КК). Щодо терміна положення ч.1 ст.506 КПК України, то науковці М.Є. Шумило та Г.К. Тетерятник акцентують увагу на те, що «він повно та об'єктивно характеризує розглядуваного ... суб'єкта, тому що: 1) особа завчасно не називається «неосудною» – дотримано презумпцію психічного здоров'я; 2) чітко називається категорія провадження щодо такої особи; 3) враховуючи, що рішення про застосування ПЗМХ приймається лише судом, уже з моменту встановлення судово-психіатричною експертизою стану особи, який характеризує її як неосудну, спираючись на інші докази, справедливо говорити про здійснення досудового розслідування у формі провадження по застосуванню ПЗМХ» [7, с. 35].

Важливим міжнародно-правовим актом у сфері розглядуваних правовідносин є Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 46/119 від 18.02.1992 «Захист осіб із психічними захворюваннями та покращення психіатричної допомоги». Цей документ закріпив

25 керівних принципів, які містять основні гарантії і права осіб, що потребують психіатричної допомоги, які частково знайшли своє відображення в конституційних положеннях України [8, с. 492].

Відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства судовий розгляд у кримінальних провадженнях щодо застосування примусових заходів медичного характеру проводиться відкрито. Проте як на міжнародному, так і на національному рівні закріплено право людини на таємницю інформації про стан її здоров'я. Як зазначено у ч. 1 ст. 286 ЦК України фізична особа має право на таємницю про стан свого здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, діагноз, а також про відомості, одержані при її медичному обстеженні [9]. Під час такого кримінального провадження будуть розголошуватися відомості про стан психічного здоров'я особи, про факти звернення за психіатричною допомогою, її анамнез тощо. У зв'язку з цим виникає питання про доцільність розгляду цієї категорії кримінальних проваджень у відкритому судовому засіданні.

На нашу думку, судовий розгляд у кримінальних провадженнях щодо застосування примусових заходів медичного характеру необхідно проводити в закритому режимі. Це підтверджується і законодавчими положеннями, оскільки відповідно до положень пп. 3, 4 ч. 2 ст. 27 КПК України слідчий суддя, суд може прийняти рішення про здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні у разі необхідності запобігти розголошенню відомостей про особисте та сімейне життя чи обставин, які принижують гідність особи, а також якщо здійснення провадження у відкритому судовому засіданні може призвести до розголошення таємниці, що охороняється законом [6]. Одним із видів таємниць, що охороняється законом, є лікарська. Положення про лікарську таємницю закріплені у положеннях ст. 40 Основ законодавства України про охорону здоров'я та у ч. 3 ст. 286 ЦК України. Так, відповідно до ч. 3 ст. 286 ЦК України, фізична особа зобов'язана утримуватися від поширення інформації, зазначеної у частині першій цієї статті, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків або з інших джерел, а відповідно до ст. 40 Основ законодавства України про охорону здоров'я медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та результати, інтимну і сімейну сторони життя громадянина, не мають права розголошувати ці відомості, крім передбачених законодавчими актами випадків [10].

У кримінальному провадженні щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про застосування, особливо важливим є додержання принципу презумпції психічного здоров'я. Відповідно до цього принципу, кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими

законами України. (ст. 3 Закону України «Про психіатричну допомогу») [11].

Особливого значення набуває забезпечення конституційного права особи на свободу та особисту недоторканність. У кримінальних провадженнях щодо застосування примусових заходів медичного характеру це право осіб дещо обмежується. Це пов'язано з тим, що у разі наявності достатніх відомостей, які свідчать про те, що у особи є психічне захворювання, така особа може бути примусово направлена на проведення щодо неї судово-психіатричної експертизи. Проведення останньої має здійснюватися з дотриманням усіх прав та свобод людини, з найменшими необхідними обмеженнями. Гарантії дотримання права особи на свободу та особисту недоторканність закріплюються і в спеціальному законодавстві, зокрема Закону України «Про психіатричну допомогу». Як зазначають науковці, законодавець не тільки сприйняв основні ідеї принципу недоторканості особи, але і значно розширив зміст, намагаючись зробити психіатричну допомогу максимально гуманною, демократичною і рівною в правовому відношенні з іншими видами медичної допомоги [12, с. 106].

Одним із найважливіших процесуальних прав осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про застосування, є право на захист. Відповідно до положень ч. 1 ст. 507 КПК України у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру, участь захисника є обов'язковою. Відповідна норма закріплена також у п. 5 ч. 2 ст. 52 КПК України. Захисник у таких кримінальних провадженнях залучається з моменту встановлення факту наявності в особи психічного захворювання або інших відомостей, які викликають сумнів щодо її осудності. Відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства у кримінальних провадженнях щодо застосування примусових заходів медичного характеру, якщо навіть сама така особа (або уповноважена) не залучить захисника, то таке право має бути забезпечено слідчим, прокурором або слідчим суддею.

Особливості реалізації у кримінальному провадженні щодо застосування ПЗМХ має і право особи давати пояснення, показання щодо підозри або обвинувачення. У такому разі виникає питання про допустимість таких показань, як доказів, оскільки особа, яка їх надає, у результаті кримінального провадження може бути визнана такою, що має психічне захворювання та не здатна розуміти своїх дій та керувати ними. Коли кримінальне провадження щодо застосування ПЗМХ здійснюється щодо особи, яка на момент вчинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати своїх дій та керувати ними, а на момент проведення досудового розслідування та судового розгляду видужала, така особа може бути допитана. Показання цієї особи необхідно вважати доказами. Складнішим є питання про визнання доказами показань особи, яка має психічний розлад на момент досудового розслідування чи судового розгляду. У такому разі питання про можливість

проведення її допиту, визнання показань доказами вирішується залежно від стану її психічного захворювання, можливості усвідомлювати значення своїх слів на момент проведення цієї процесуальної дії. Для органів досудового розслідування та суду важливим є також співставлення відомостей, що містяться у показаннях такої особи, з іншими фактичними даними кримінального провадження.

Важливою правовою гарантією забезпечення прав та свобод осіб, щодо яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру або передбачається застосування, є система судового контролю. Система судового контролю є необхідною: 1) для контролю (перевірки) законності й обґрунтованості направлення вказаних осіб на стаціонарну судово-психіатричну експертизу; 2) для контролю законності психіатричного лікування вказаних осіб, у межах призначеної експертизи, строків утримання вказаних осіб у психіатричному стаціонарі, а також лікування по закінченню експертизи, але до рішення суду про застосування ПЗМХ і т. д. [13, с. 126]. Найважливішим елементом судового контролю, на нашу думку, є право особи на апеляційне та касаційне оскарження рішення суду. Особа реалізує право на оскарження ухвали суду про застосування ПЗМХ (або про відмову в застосуванні) через хасисника у загальному порядку, визначеному КПК України.

У разі постановлення судом ухвали про застосування ПЗМХ за результатами судового розгляду такого кримінального провадження, у особи, щодо якої передбачається застосування ПЗМХ, виникають додаткові права як особи з психічними вадами. Такі права закріплюються як у Законі України «Про психіатричну допомогу», так і в низці міжнародних нормативно-правових актах. До них можна віднести Декларацію про права розумово відсталих осіб, Декларацію про права інвалідів від 9 грудня 1975 р., прийнята тридцятьою сесією ГА ООН, яка є загальною основою та керівним документом щодо захисту прав інвалідів, Конвенцію про права інвалідів,

Положення про погляди Всесвітньої психіатричної асоціації про права та юридичний захист психічно хворих, які встановлюють основні принципи застосування медичної допомоги та захисту прав психічно хворих людей [14, с. 123].

Виконання обов'язків особами, щодо яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру або передбачається застосування, мають також певні особливості. Так, наприклад, підозрювані та звинувачені мають обов'язок прибувати за викликом слідчого, прокурора, слідчого судді, суду у призначений строк. Проте особа, щодо якої здійснюється таке кримінальне провадження, не завжди може виконати цей обов'язок, що пов'язано з можливою наявністю у неї психічного захворювання. Саме тому обов'язки особа має виконувати в обсязі та в межах, зумовлених станом її психічного здоров'я.

Висновки. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що для позначення становища осіб, щодо яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру або передбачається їх застосування (як учасників кримінального провадження) доцільно застосовувати поняття «процесуальний статус». Під процесуальним статусом необхідно розуміти права, свободи, обов'язки таких осіб як учасників кримінального провадження, а також правові гарантії забезпечення.

Права та обов'язки осіб, щодо яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру або передбачається застосування, закріплюються у Конституції України, КПК України, а також у низці загальних та спеціальних міжнародних нормативно-правових актах. Такі особи користуються всіма правами та виконують усі обов'язки підозрюваних та обвинувачених. Проте обсяг таких прав та обов'язків може обмежуватися, що пов'язано з можливою наявністю у особи психічного захворювання чи розладу психічної діяльності, який визначається відповідно до висновку судово-медичної експертизи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ромашов Р.А. Некоторые проблемные аспекты понимания правосубъектности индивидуального и коллективного лица. Правовой статус и правосубъектность лица: теория, история, компаративистика: Материалы VIII Междунар. научно-теорет. конф. Санкт-Петербург, 14–15 декабря 2007 г. В. 2. Ч. 1. Санкт-Петербург, 2007. С. 3–12.
2. Макачук В. В. Поняття «правовий статус особи» в теоретично-правовій літературі. Право. 2015. № 3. С. 18–22.
3. Тодыка Ю.Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. Киев: Издательский дом «ИнЮре», 2004. 367 с.
4. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения. Москва: Юридическая литература, 1989. 448 с.
5. Стефанюк Ю.В. Правовой статус особи: поняття і класифікація. Порівняльно-аналітичне право. 2016. № 4. С. 42–45.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
7. Шумило М.Є., Тетерятник Г.К. Охорона прав і законних інтересів особи, щодо якої здійснюється провадження із застосування примусових заходів медичного характеру, на стадії досудового розслідування: монографія. Донецьк: ДЮО МВС, 2012. 214 с.
8. Сенченко Н.М. Реалізація основних принципів кримінального судочинства при розгляді і вирішенні справи судом про застосування примусових заходів медичного характеру. Держава і право: юридичні і політичні науки. 2005. Вип. 27. С. 492–498.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV / Верховна Рада України. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/2341-14>.
10. Основ законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>.

11. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 № 1489-III / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>.
12. Сенченко Н.М. Застосування запобіжних заходів до осіб, для яких передбачено примусові заходи медичного характеру. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2015. Вип. 2. Т. 3. С. 105–109.
13. Сенченко Н.М. Поняття та види процесуальних гарантій у провадженні по застосуванню примусових заходів медичного характеру. Підприємництво, господарство і право. 2006. № 1. С. 124–127.
14. Сенченко Н.М. Міжнародно-правові стандарти по справам щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Підприємництво, господарство і право. 2012. № 4. С. 123–126.